

УДК 330.3.061.5

*М.Й. МАЛІК, доктор економічних наук,
професор, академік НААН,
заслужений діяч науки і техніки України,
завідувач відділення соціально-економічних проблем
розвитку сільських територій
Національний науковий центр «Інститут аграрної економіки»*

Підприємництво і розвиток сільських територій

Постановка проблеми. Аграрні перетворення, що спрямовувалися на посилення підприємницької діяльності, дали змогу забезпечити стабільну позитивну динаміку нарощування виробництва сільськогосподарської продукції. Практично сформоване підприємницьке середовище та структура виробництва і системи його організації. Проте існує ряд невирішених питань. Це – безробіття на селі, звідси й бідність селян; сільське господарство не досягло рівня конкурентоспроможності на світовому ринку; наявний ресурсний потенціал села і сільських територій використовується недостатньо; продуктивність сільськогосподарських підприємницьких структур знижується через високі витрати на транспорт, зберігання, переробку й сертифікацію сільськогосподарської продукції; не розвинена інфраструктура ринків продовольства, що призводить до значних втрат продукції; господарства населення, виробляючи понад 40% сільськогосподарської продукції, мають обмежений доступ до джерел фінансування, в тому числі також до державної підтримки; стримувальним чинником сталого розвитку сільських територій є низька купівельна спроможність споживачів, а звідси – і можливостей місцевих фінансів для розвитку сільських територій.

Актуальність розв'язання існуючих проблем у розвитку сільських територій поси-

люється прискоренням міжнародної інтеграції України і внутрішньополітичною ситуацією. Існує й низький рівень розвитку соціального капіталу (рівень самоорганізації виробників та їхніх об'єднань).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням розвитку підприємництва в аграрній сфері економіки приділяється велика увага як у вітчизняній, так і в зарубіжній економічній літературі. Зокрема, А. Алсос [1], С. Картер [1], Г. Лендстрем [2], С. Маслоу [3] й інші продовжують розглядати питання ролі та змісту підприємництва у соціально-економічному розвитку сільських територій. Активізувалися ці дослідження після фінансової кризи 2008 року.

Розв'язанню проблеми розвитку сільських територій завдяки підприємницькій діяльності присвятили свої дослідження вітчизняні науковці. У своїх публікаціях Я. М. Гадзало [13], Ю. Е. Губені [6], В. М. Жук [13], О. М. Бородіна, З. С. Варналій [4], В. М. Заяць [12], В. В. Юрчишин, О. Г. Булавка, В. Г. Андрійчук, П. І. Гайдуцький [14], Ю. О. Лупенко [17], М. Ф. Кропивко розглядають питання підприємництва сільських територій через ідеї розвитку підприємств, діяльності вертикально інтегрованих формувань, форм господарювання як фактора підвищення продуктивності аграрного виробництва, що є економічним і фінансовим джерелом розвитку сільських територій. Разом із тим недостатньо висвітлено питання формування підпри-

© М.Й. Малік, 2016

емницького середовища й державної аграрної політики, низького рівня диверсифікації сільських територій, що забезпечували б підвищення соціально-економічного розвитку та рівня життя сільських жителів.

Мета статті – визначення необхідних організаційних і економічних складових для ефективного розвитку підприємництва на сільських територіях, його соціальної відповідальності й економічної безпеки.

Виклад основних результатів дослідження. На всіх етапах розвитку людського суспільства аграрне виробництво було та залишається базовою галуззю економіки. Ця роль оцінюється не кількісними вимірами, або не лише кількісними, а тією життєвою потребою в продовольчих і непродовольчих товарах, яку забезпечує аграрний сектор економіки. З розвитком ринкових відносин ця роль аграрного сектору посилювалася через підприємницьку діяльність, яка є обов'язковим компонентом товарного виробництва, хоча був період в Україні, коли заперечувалася, з погляду аграрної політики, наявність товарного виробництва. Якщо проаналізувати економічні відносини того часу, то елементи ринкового господарства мали місце. Це була сфера обміну сукупністю купівлі-продажу, яка забезпечувала баланс попиту та пропозиції, рівновагу вигоди для суб'єктів господарювання і тому були позитивні й негативні приклади серед виробників сільськогосподарської продукції. Крім того, товарне виробництво генерувало безперервність процесу відтворення. Сучасне виробництво характеризується поглибленням суспільного поділу праці, розширенням економічних зв'язків (контракти, кооперація), державним регулюванням виробництва і посиленням взаємозалежності виробників сільськогосподарської продукції [4, с. 15-18].

Підприємництво як вид господарської діяльності – це самостійна, ініціативна на власний ризик діяльність, яку ведуть суб'єкти господарювання (підприємці) з метою досягнення економічних та соціальних результатів й одержання прибутку [5, с. 24]. Термін «підприємництво» для означення господарського явища увів у практику англійський економіст Річард Контильйон. Він визначав

підприємництво як діяльність, що пов'язана з ризиком в організації підприємства, виробництва, справи.

Термін «підприємництво» (з французької «entreprendre») означає приймати, робити справу, діяти. Подібний зміст цей термін має у більшості європейських мов.

Підприємницька діяльність здійснюється вільним вибором і самостійним формуванням програми та вибору споживачів і постачальників продукції. Для організації підприємницької діяльності на свій ризик підприємець має право вільного найму працівників, залучення необхідних матеріально-технічних, фінансових та інших видів ресурсів і вільного розпорядження прибутком, що залишається після сплати податків, зборів й інших платежів, передбачених законом [6, с. 14].

Таким чином, підприємництво може бути одним із шляхів самореалізації людини з одночасним задоволенням потреб. Це суспільно-економічне явище, основний чинник суспільного виробництва, яке, крім підприємництва, включає землю, працю, капітал, інформацію, приводить в рух, і надає йому дієвості ринковий механізм. Відомі вчені-економісти, починаючи з В. Петті, А. Сміта, який у своїй праці «Про природу та причини багатства народів» (1776 р.) визнавав основними чинниками суспільного багатства землю й працю. К. Маркс, А. Маршалл, Й. Шумпетер, Р. Кембелл, К. Макконнелл вважали підприємницьку ініціативу важливим чинником суспільного виробництва. Сучасне законодавство України трактує підприємництво як господарську діяльність, спрямовану на задоволення потреб. Вона складається зі стадій: виробництво, розподіл, обмін, споживання. Серед загальної підприємницької діяльності особливе місце займає сільське господарство. Характерною особливістю сільськогосподарської діяльності є те, що майже половину (45%) продукції сільського господарства виробляють селянські господарства, які не зареєстровані як підприємницькі (табл.). Підприємницькими структурами в сільському господарстві є різні організації та формування, передбачені законом, на вибір підприємця.

Економічні показники суб'єктів підприємницької діяльності в Україні

Показник	2000 р.	2005 р.	2010 р.	2015 р.	2015 р. до 2000 р., +, -
Валова продукція, вироблена підприємствами, % від загального обсягу	39,4	40,5	48,3	55,4	+17,0
у т.ч. фермерськими господарствами	1,9	4,2	5,0	7,6	+5,7
Продукція, вироблена особистими селянськими господарствами, %	60,6	59,5	51,7	44,6	-25,0
Прибуток від реалізації с.-г. продукції, млн грн	-121,4	1253,2	12750,5	87666,3	+87787,7

Джерело: Державна служба статистики України [16, 17].

До умов, що характеризують підприємницьке середовище в сільській місцевості, слід віднести сільську поселенську мережу,

населення сіл, площу сільськогосподарських угідь, аграрне виробництво (рис. 1).

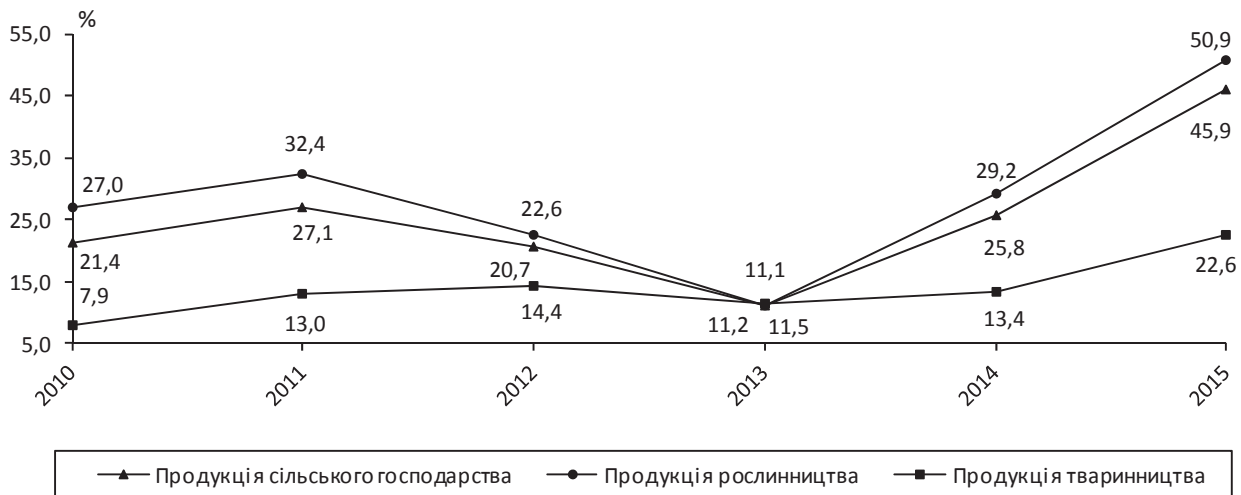

Рис. 1. Рівень рентабельності виробництва підприємствами продукції сільського господарства

Джерело: Державна служба статистики України [17].

Площі сільськогосподарських угідь, які використовуються у виробництві підприємствами й домогосподарствами, на 1 січня 2016 року становили 36,5 млн га (61% території України), з яких 30,9 млн га – площа ріллі.

У 2015 році на території країни виробництвом сільськогосподарської продукції займалося 56 852 аграрних підприємства різних організаційно-правових форм господарювання (включаючи фермерські господарства і малі підприємства) (рис. 2). Усі ці форми господарювання використовували 21,6 млн га сільськогосподарських угідь. Так, у господарських товариствах зосереджено 49,1% цих угідь, у фермерських господарствах – 20,0, у приватних підприємствах – 16,0, у виробничих кооперативах – 4,6,

у державних підприємствах – 2,6, у підприємствах інших форм господарювання – 7,7%. Із загальної кількості підприємств фермерські становили 39,4 тис., у користуванні яких було 4,3 млн га сільгоспугідь. Середній розмір фермерських наділів дорівнював 103,3 га, а підприємств – 1169 га сільськогосподарських угідь.

У багатьох економічно розвинутих країнах дрібні ферми є ефективними виробниками сільськогосподарської продукції та виконують низку інших важливих функцій – сприяють життєвості й сільських громад, і місцевої економіки, істотно впливають на раціональне використання земельних ресурсів, відіграють ключову роль у забезпеченні продовольчої безпеки, що контрастує із ситуацією в Україні.

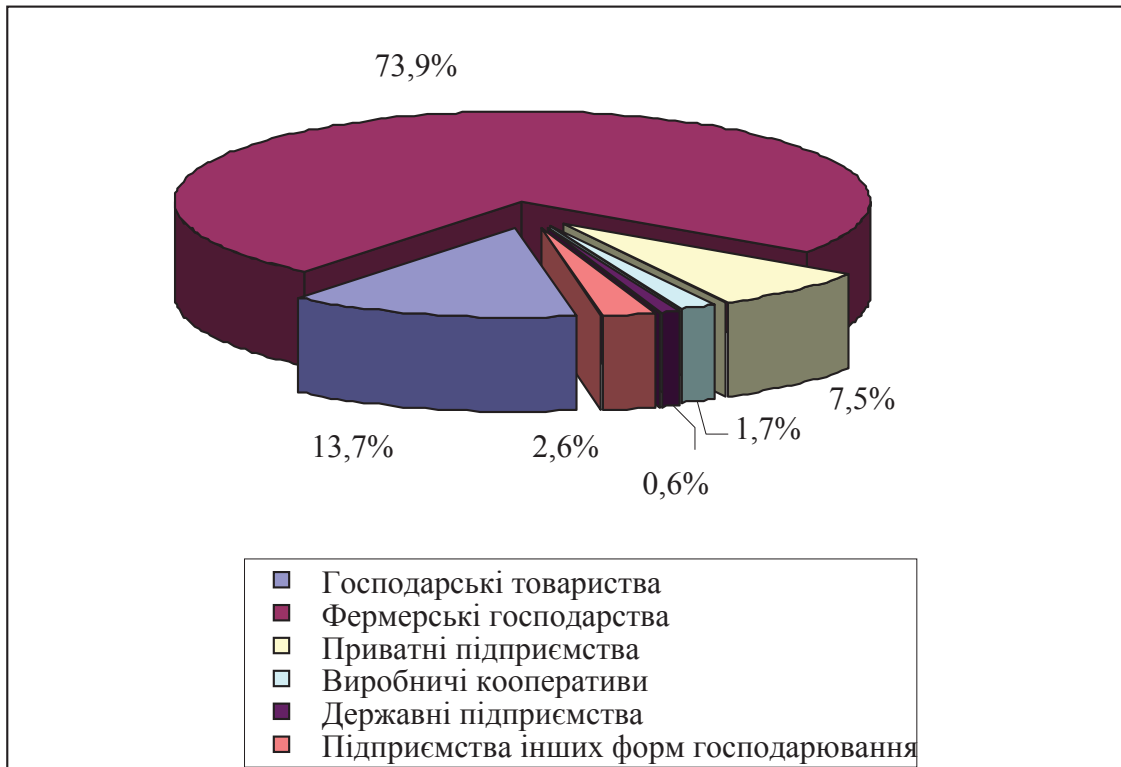

Рис. 2. Структура діючих сільськогосподарських підприємств за організаційно-правовими формами господарювання

Джерело: За даними Державної служби статистики України.

Розрахунки науковців ННЦ «Інститут аграрної економіки» доводять про значний потенціал розвитку малого підприємництва на селі в частині створення нових робочих місць та збільшення чисельності зайнятих [7]. За різними варіантами розвитку підприємництва до 2020 року в сільській місцевості може бути створено:

при песимістичному варіанті – 31,8 тис. нових робочих місць, що скоротить рівень безробіття на селі на 0,14%;

при найбільш реалістичному варіанті – 148,5 тис. нових робочих місць, що приведе до зниження рівня безробіття на 0,68%;

при оптимістичному варіанті – 259,1 тис. нових робочих місць, що зменшить рівень безробіття на 1,18%.

Разом із тим сформована нормативно-правова база розвитку підприємництва залишається недосконалою, містить багато суперечностей і можливостей несприятливого адміністративного впливу на новостворені суб'єкти, що негативно впливає на доступність для них фінансових ресурсів, інформаційної підтримки, ринків продукції та засобів її виробництва, професійної підготов-

ки тощо. Загальними проблемами розвитку підприємництва на селі залишаються:

обмежені можливості залучення фінансових ресурсів, використання застарілої техніки й обмежене впровадження передових технологій, слабка мотивація до інноваційної діяльності;

низька конкурентоспроможність у частині оплати праці;

недосконалість механізмів державного регулювання;

низький рівень системної підтримки на рівні органів влади та місцевого самоврядування;

нестабільність правового забезпечення й регуляторних механізмів.

Підвищення ефективності взаємодії влади і сфери підприємництва – одна з умов забезпечення дієвої регіональної соціально-економічної політики.

Сільські поселення налічують 28 тис. сіл. Для сталого розвитку аграрної сфери та сільських територій важливим є розвиток підприємницької діяльності – як сільськогосподарської, так і несільськогосподарської. Суттєвою складовою розвитку підприємни-

цького середовища поряд із землезабезпеченням є зайнятість селян, що визначає їхню осілість на сільських територіях, наповнення місцевих бюджетів за рахунок господарської діяльності.

Із 1993 року чисельність сільського населення щорічно скорочувалася на 132 тис. осіб і це відбувається прогресуючими темпами. Лише за три останніх роки чисельність сільського населення щорічно зменшувалась у середньому на 200 тис. осіб. Темпи його зменшення виші, ніж усього насе-

лення, у тому числі міського. Водночас знижується частка сільського населення в загальній чисельності населення України. Якщо на 1 січня 1991 року сільське населення становило 32,5% від загальної чисельності населення, то на початок 2014 року – 31,0%. Кількість сільських населених пунктів від 1991 до 2015 року зменшилася на 457 од. (рис. 3). Нині в Україні налічується близько 8 тис. сіл, що втратили можливість самовідтворення населення.

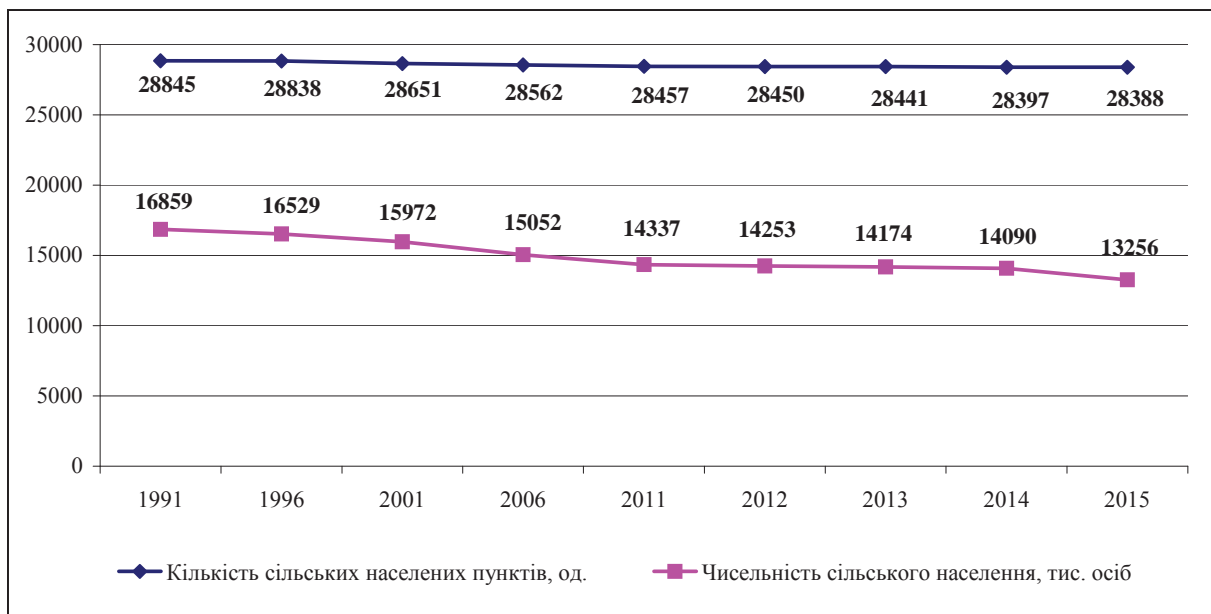

Рис. 3. Чисельність сільського наявного населення і сільської поселенської мережі на 1 січня відповідного року

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Ситуація із зайнятістю та можливостями працевлаштування на селі розглядається як катастрофічна, селянам дуже складно знайти роботу за місцем проживання (рис. 4). Про істотне обмеження можливостей працевлаштування в сільському господарстві, яке все ж залишається основним місцем прикладення праці селян, свідчить той факт, що навантаження на одне вільне робоче місце (вакансію) кваліфікованих робітників сільського й лісового господарств, риборозведення та рибацтва становило в 2011 році майже 67 осіб, що найбільше серед усіх професійних груп, тоді як загалом на зареєстрованому ринку праці цей показник дорівнював 14 осіб [8].

Отже, нинішній соціально-економічний стан сільських територій перебуває у критич-

ній фазі, що дестабілізує економіку України. При цьому чітко окреслюється основна проблема – в українському селі є великий трудовий потенціал, не зайнятий продуктивною працею. У ситуації, що склалася, стратегічними напрямками підвищення зайнятості населення сільських територій є використання матеріальної підтримки й ініціативи безробітних громадян для організації ними власної підприємницької діяльності.

Розвиток підприємництва є важливим аспектом відродження сільських територій в Україні та водночас важливим сектором економіки, виконує особливу роль у створенні конкурентоспроможної продукції, оскільки є основою для подальшого розширення виробництва та поліпшення добробуту сільського населення. Як складова части-

на багатокладної економіки підприємництво забезпечує не тільки вторинну, але й основну зайнятість сільського населення, яка тісно пов'язана зі становленням соціально-економічного ринкового господарства. Роз-

виваючи господарську ініціативу сільського населення, підвищуючи його зайнятість із темпами її зростання, аграрне підприємництво формує клас підприємців, що пом'якшує соціальну напругу в суспільстві.

Рис. 4. Чисельність зареєстрованих безробітних у сільській місцевості, тис. осіб

Джерело: Розроблено за даними Державної служби статистики України.

Водночас створення та ефективне функціонування суб'єктів підприємництва в сільській місцевості забезпечується передусім певними умовами його діяльності. Крім того, на ефективному рівні це можливо лише за наявності певної ситуації – відповідного підприємницького середовища.

Підприємницьке середовище – це певні умови, що створюються в суспільстві й впливають на можливості та кінцеві результати діяльності суб'єктів ринкових відносин, а також дають змогу підприємцю реалізувати свої цілі й функції [9, с. 46, 10, с. 19].

Розглянемо вплив окремих умов підприємницького середовища на підприємницьку діяльність у сільській місцевості.

Нормативно-правова база (макрорівень): визначає і встановлює «правила гри» для функціонування підприємництва взагалі. Дана умова включає в себе закони та підзаконні акти, що регулюють підприємницьку діяльність у сільській місцевості. Основними з них є Господарський, Податковий і Цивільний кодекси України, Закони «Про зовнішньоекономічну діяльність», «Про державну реєстрацію юридичних та фізичних осіб-

підприємців», «Про ліцензування деяких видів господарської діяльності», «Про патентування окремих видів підприємницької діяльності» й ін. Але основна проблема криється не у відсутності нормативно-правової бази, а в її недосконалості та суперечливості норм;

політична ситуація (макрорівень): підприємницьке середовище в сільській місцевості характеризується нестійкістю (постійні зміни правил ведення підприємницької діяльності, корупція в органах влади, які контролюють і перевіряють, відсутність особистої відповідальності чиновників установ, що викликає нестабільність малого підприємства;

соціальні настрої в суспільстві (макрорівень) посилюються недоліками в проведенні реформ та відсутністю соціальної відповідальності;

науково-технічний рівень (макрорівень): мале підприємництво в сільській місцевості характеризується зношеністю основних фондів, застарілими методами управління підприємствами й відсутністю професійного менеджменту. Це пояснюється недостатністю

коштів, відсутністю інвестицій, несприятливими умовами кредитування підприємницької діяльності;

стан розвитку ринкової інфраструктури: є своєрідним індикатором підприємницької діяльності в сільській місцевості [11]. За логікою розвинутих країн інфраструктура має сприяти створенню та функціонуванню підприємницького середовища в умовах трансформаційної економіки, формувати організаційно-економічне середовище для стимулювання підприємницької діяльності;

власне суб'єкти підприємницької діяльності (мікрорівень): визначають і створюють умови функціонування середовища, визначають стратегію його розвитку, кадрову й фінансову політику.

До охарактеризованих умов, що формують підприємницьке середовище в сільській місцевості України, можна віднести ще одну особливість сьогодення – рейдерські захоплення підприємств і взяття під контроль найвигідніших (прибутковіших) видів аграрного

бізнесу, витіснення великими підприємствами малих структур.

Висновки. Підприємництво в аграрній сфері – складне й багатогранне явище, яке набуває різних форм. Як показують розрахунки, є значний потенціал розвитку підприємництва на селі в частині створення нових робочих місць і збільшення чисельності зайнятих.

Основними індикаторами розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях, на нашу думку, мають стати такі:

збільшення до 2020 року на 30% малих та середніх підприємств із розрахунку на 10 тис. сільського населення;

збільшення чисельності зайнятих у підприємницьких структурах різних галузей, що функціонують на селі, до 2020 року – в 1,1 раза, до 2025-го – в 1,5 раза;

наявність підприємницьких структур у кожному сільському населеному пункті з чисельністю населення понад 50 осіб.

Список використаних джерел

1. G.A. Alsos, S. Carter, E. Ljunggren. The Handbook of Research on Entrepreneurship in Agriculture and Rural Development. –Edward Elgar Publishing, 2011. – 336 p.
2. Hans Landstrom. Entrepreneurship, Competitiveness and Local Development: Frontiers in European Entrepreneurship Research. – Edward Elgar Publishing, 2007. – 296 p.
3. Susan Marlow, Colette Henry, Gerard McElwee. Exploring Rural Enterprises: New Perspectives on Research, Policy & Practice. – Emerald Group Publishing, 2014. – 280 p.
4. Варналій З. С. Конкуренція і підприємництво: моногр. / З. С. Варналій. – К. : Знання України, – 2015. – 464 с.
5. Господарський кодекс України. – К. : Національний книжковий проект, 2011. – С. 42.
6. Губені Ю. Е. Підприємництво: навч. посіб. / Ю. Е. Губені. – Львів. : НФВ Українські технології, 2012. – 572 с.
7. Півторак В. С. Розвиток малого підприємництва в сільському господарстві / В. С. Півторак. – К. : ННЦ ІАЕ, 2014. – 52 с.
8. Офіційний сайт Державної служби статистики України [Електронний ресурс]: Статистична інформація. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.
9. Економіка і планування бізнесу: наук. вид.; наукові керівники: д.е.н., проф. В.Р. Кучеренко, д.е.н., проф. А.І. Бутенко. – Одеса, 2004. – 458 с.
10. Кредісов В. А. Підприємництво в Україні: суть, типи та умови формування / В. А. Кредісов. – К. : Знання України, 2003. – 68 с.
11. Інфраструктура підтримки підприємництва // Аналітичний Центр Академія 2011 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.academia.org.ua/?p=27>.
12. Заяць В. М. Підприємницька модель сільського розвитку / В. М. Заяць // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 67–78.
13. Гадзало Я. М. Наукові основи розвитку аграрного підприємництва та сільських територій за селозберігаючою моделлю: наук. доп. / Я. М. Гадзало, В. М. Жук. – К: ННЦ "ІАЕ", 2015. – 40 с.
14. Гайдучський П. І. Трансформація аграрного сектору економіки до ринкових умов господарювання / П. І. Гайдучський // Економіка АПК. – 2015. – № 11. – С. 5–14.
15. Малік М.Й. Перспективи розвитку підприємницької діяльності на сільських територіях України / М. Й. Малік, Л. В. Забуранна // Економіка АПК. – 2015. – № 8. – С. 5–14.
16. Сільське господарство України. Стат. щорічник. – К. : Державна служба статистики України, 2005–2015.
17. Стратегічні напрями розвитку підприємництва і кооперації в сільському господарстві на період до 2020 року / [Лупенко Ю.О., Малік М.Й., Заяць В.М. та ін.]; за ред. М.Й. Маліка. – К.: ННЦ «ІАЕ», 2013. – 50 с.
18. Державна служба статистики України. Експрес-випуск від 01.04.2016 № 79/0/06.Звн-16. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.ukrstat.gov.ua.

Стаття надійшла до редакції 13.04.2016 р.

*